

1941 р. обірвала життя Д. Ревуцького. На жаль, архівні пошуки лише розширюють цей список.

Так, Товариство ім. М. Леонтовича проіснувало недовго — у лютому 1928 р., піддавши його діяльність нищівній критиці за буржуазно-націоналістичну орієнтацію, Товариство ліквідують і створюють ВУТОРМ — Всеукраїнське товариство революційних музикантів, а ім'я Леонтовича відкидають, як «неактуальне для радянської доби». Однак саме це Товариство показало нам приклад гуртування митців на дійсних гуманних цінностях, а також реально довело — митець може протистояти системі! І попри всі труднощі та навіть смерть у нерівному двобої з тоталітарним монстром — творити для майбуття свого народу.

Валентина КУЗИК

Київ

¹ Стеценко К. Спогади. Листи. Матеріали. К., 1981. С. 197.

² Тичина П. Повне зібрання творів. Т. II. С. 18—19.

³ Державний архів Вінницької області. Ф. Р-195, оп. 1, спр. 28. Арк. 116.

⁴ Леонтович М. Музичні твори. Зб. 2. Книгоспілка, 1930. С. 17.

ПРОБЛЕМА ПОВЕРНЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНИ *

Незважаючи на прийняття десятків конвенцій, резолюцій, починаючи від Гаазьких 1899 і 1907 рр. і завершуючи останніми документами ЮНЕСКО, спрямованими на реалізацію програми Всесвітнього десятиріччя культури (1988 — 1997), проблема визначення загальних втрат культурних цінностей в роки Другої світової війни, пошуку та їх повернення державам, звідки вони були насильницьки експропрійовані, досі є проблемою відкритою, актуальною й глибоко етичною.

Україна в період становлення і розбудови державності заявила перед усім світом, що особливо драматично склалася доля її національних реліквій, культурних цінностей, значна частина яких за різних обставин була втрачена або опинилася за межами території. Для вивчення об'єктивних можливостей їх повернення в Україну спеціально була створена Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів.

У вересні 1994 р. на території України в місті Чернігові, яке було тотально знищене гітлерівськими окупантами, відбулася міжнародна конференція під егідою ЮНЕСКО на тему «Проблеми повернення національно-культурних пам'яток, втрачених або переміщених під час Другої світової війни». Президент України Л. Кучма у своєму зверненні до учасників конференції підкреслив, що проблема повернення культурних цінностей є складовою частиною культурної політики, договорів про культурне співробітництво і її слід розглядати в контексті міжнародних стосунків.

Україна стала ініціатором скликання «круглого столу» з проблем повернення втрачених у роки війни бібліотечних цінностей. Його учасниками були бібліотечні працівники Східної Європи. Вони прийняли спеціальне звернення до працівників бібліотек, науково-дослідних установ, діячів науки та культури, представників громадськості об'єднати зусилля для розробки перспективних регіональних програм повернення втрачених книгозбірень. Під час засідань «круглого столу» наводилися драматичні для історії України цифри. Під час війни повністю загинули фонди Наукової бібліотеки Київського університету (понад 1,3 млн. примірників), державних бібліотек: історичної, науково-технічної, науково-медичної. З Центральної наукової бібліотеки НАН України було вивезено до Німеччини 320 тисяч

* З доповіді на Міжнародному симпозиумі в Нью-Йорку (19 — 21 січня 1995 р.), в Бард-Центрі мистецтв.

примірників рукописів (серед них і перською, і китайською мовами), унікальних книг, журналів. З Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Короленка — 72 тисячі томів. Були знищені фонди Вінницької, Дніпропетровської, Запорізької, Полтавської, Київської обласних бібліотек. Гітлерівці забрали евакуйований з Києва фонд Державної історичної бібліотеки (3000) та бібліотеку Спілки письменників із України. До Німеччини вивезено увесь довідково-інформаційний матеріал Харківської наукової бібліотеки.

Матеріали «круглого столу» ствердили необхідність продовження ретельного вивчення опублікованих та архівних документів про окупаційну політику фашистської Німеччини на території України (1941 — 1944 рр.) та її трагічні наслідки для розвитку культури.

В тому ж 1994 р. в Києві відбулася спеціальна нарада, присвячена вивченню проблеми переміщення культурних цінностей з України в період другої світової війни за архівними матеріалами відомства Розенберга в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Структура цього відомства під час війни в Україні була розгалуженою. У Києві діяла «головна група», в ряді міст України працювали «робочі групи», всього понад 150 висококваліфікованих спеціалістів, основною метою яких було пограбування культурних цінностей України. Велась чітка документація, готувалися регулярні періодичні звіти, велися записи. Нині основні матеріали архіву відомства Розенберга сконцентровані в Німеччині (Федеральний архів у Кобленці), у Києві та Москві (Центр збереження історико-документальної документації).

Гітлерівська Німеччина, оголосивши вустами своїх найвищих військових чинів війну СРСР, заявила, що ніякі історичні або культурні цінності не мають значення на Сході і підлягають пограбуванню чи знищенню. Україна, Білорусія, Росія і були тим Сходом, культуру якого фашисти мали намір знищити.

Ця нечувана в історії людства світова катастрофа мала глобальні наслідки для розвитку цивілізації на нашій планеті. І одним з них стало усвідомлення того, яка хитка межа відділяє ІІ буття від небуття, як легко втрачаються тисячолітні надбання світової культури. У роки війни на території України загинув кожний з шести її жителів. Понад 700 міст і 28 тисяч сіл перебували в цілковитих руїнах. Було втрачено 40% економічного потенціалу. Колосальних збитків війна завдала українській культурі.

Всупереч усім існуючим на той час міжнародним конвенціям та хартіям, культурні цінності стали не лише стихійними жертвами бойових дій, а й об'єктами цинічних цілеспрямованих акцій варварського знищення та розграбування. За приблизними попередніми даними в українських містах і селах зруйновано і пошкоджено близько тисячі пам'яток зодчества, з яких 347 були загублені назавжди. Втрати державного архівного фонду склали 46 мільйонів справ, у тому числі вилучено унікальні документи з історії України XII — XX ст. Українські бібліотеки під час Другої світової війни позбулися понад 51 мільйона книг. Постійно уточнюються і доповнюються збитки, завдані війною українським музеям. За даними 1987 р. було пограбовано 151 музей, знищено або вивезено на Захід 300 тисяч експонатів. Зокрема, в Музеї українського мистецтва в Києві окупанти знищили і розграбували 55875 експонатів, що складало 90 відсотків його фондів. З Музею російського мистецтва в столиці України було вивезено і знищено 4873 експонати. З Харківської картинної галереї до Німеччини було відправлено 1348 живописних творів та ескізів, 332 вироби декоративно-вжиткового мистецтва. Те, що залишилося, було спалене. За останніми даними, з 75 тисяч пам'яток, що зберігалися в галереї, було втрачено 70 тисяч. З Харківського історичного музею нацисти вивезли 17 автомашин з експонатами. Решту — також спалили. Львівська картинна галерея втратила 229 найцінніших творів. Значних втрат зазнали також музеї Дніпропетровська, Донецька, Луцька, Одеси, Полтави, Рівного, Сум, Херсона, Чернігова, Ялти та багатьох інших міст України.

Зі Львова під час війни було вивезено 5113 рукописів, 3139 стародруків, 2346 гравюр. За розпорядженням німецької окупаційної адміністрації з картинної галереї було відправлено 101 твір, забрано «Автопортрет» Рембрандта

і близько 300 творів живопису, декоративного мистецтва для оздоблення інтер'єрів офіцерського казино і адміністративних будинків.

У 1944 р. німецьким цивільним управлінням дистрикту Галичина до Кракова та Вісничча з Історичного музею відправлено 8748 експонатів. У травні 1946 р. було складено списки музейних творів, вивезених німцями. В них увійшли: археологічна колекція (понад 5 тисяч одиниць збереження) з розкопок Ярослава Пастернака давньоукраїнського городища Пліснесько, 1250 — з колекції зброї, 154 — пам'яток міського управління і цехового устрою, 121 виріб із золота, 67 творів живопису, 50 одиниць меблів, 90 — посуду, 180 — бібліотечного фонду, 54 музейні предмети. Жодного з них до Львова не було повернуто, як і рисунків А. Дюрера, що зберігалися у Львівській науковій бібліотеці Академії наук України. Нині ці рисунки бачимо в Метрополітен-музеї, Інституті мистецтв у Чикаго, Берберівському інституті в Бермінгемі тощо.

Ось тільки мала частка скорботного переліку. Києво-Печерська лавра позбулася оригіналів грамот українських гетьманів, архівів київських митрополитів, стародавніх рукописів і актів XV — XVIII ст., нумізматичних колекцій, ікон, колекцій зброї, портретів XVII — XVIII ст. З Софійського собору вивезено унікальні фрески, серед них композиції «Захарій», «Марія та Гавриїл на Благовіщенні» з Михайлівського собору XII ст., окремі фрагменти фресок Десятинної церкви XI ст., дорогоцінний посуд, ікони.

З 1943 р. розпочалося вивезення творів з Київського музею західного та східного мистецтва. Загублено майже 25 тисяч експонатів. Це — картини Адріана ван Остаде, Бернардо Строцці, Гюбера Робера, Якова Рюїсдаля, Хосе Рибейри, Якова Йорданса, Пітера Брейгеля, твори з бронзи, теракоти, мармуру, срібла з Давнього Єгипту, Греції, Риму. Із 33 тисяч аркушів унікальної колекції гравюр (Лукаса Кранаха та ін.) залишилося лише 8 тис.

Втрати Харківської картинної галереї склали 70 тисяч експонатів з 75. У 1943 р., пограбувавши галерею, окупанти спалили і її будівлю.

З музеїв Одеси були вивезені картини, фарфор, бронза, вироби із срібла, слонової кістки, весь науковий архів. З музеїв і церков Одеської області — понад 2 тисяч ікон. З Одеського історико-археологічного музею в 1944 р. — близько 130 тисяч експонатів (за даними Наркомату освіти України).

Не обминули загарбники і музеї Криму. Близько 40 тисяч експонатів втратив Сімферопольський краєзнавчий музей, близько 1,5 тисяч — Керченський історико-археологічний музей, понад 1,3 тисячі творів мистецтва — Алупкинський палац-музей. Значних втрат зазнали Ялтинський краєзнавчий музей та Херсонський історико-культурний заповідник. При цьому повністю знищені та втрачені колекції не враховуються.

Трагічний перелік втрат культурних цінностей України під час другої світової війни можна було б продовжувати. Їхні наслідки досі не подолані. Ці страшні рани на тілі української культури повсякчас нагадують нам про трагічні події минулого. І ніяка грошова оцінка не може бути реальним еквівалентом втраченим пам'яткам. Адже за своїм історичним та культурним значенням кожний художній твір, чи предмет старовини — єдиний і неповторний. Їх втрату неможливо відшкодувати. Саме в цьому контексті розшук і повернення культурних цінностей, втрачених під час Другої світової війни, є нагальною потребою відродження та повноцінного розвитку української культури.

Одна з найскладніших у цій справі — проблема об'єктивної достовірної інформації про долю тих чи тих цінностей. Вже перші підступи до неї виявили, що за тоталітарного радянського режиму замість ґрунтового дослідження всіх її аспектів міцно вкорінилася практика декларативно-пропагандистської експлуатації освячених політичним керівництвом колишнього СРСР ідеологічних штампів. Це також стосується загальних масштабів втрат культурних цінностей, причин та конкретних обставин її знищення чи розграбування. Парадоксально, але факт, що жодна кампанія по обміну збитків, завданих архівам, бібліотекам, музеям колишнього СРСР під час війни, в тому числі й відповідним закладам України, так і не була доведена до логічного закінчення. Зібрані матеріали в кращому випадку ставали надбанням архівних сховищ. Відомі факти і їх безслідного зникнення. Як

наслідок — переважна більшість установ культури, що постраждали у війні, досі не мають реєстрів втрачених цінностей. Особливо це характерно українським бібліотекам, що, фактично, тільки тепер розпочали цю роботу. Ситуація ускладнюється тим, що у багатьох архівах, музеях, бібліотеках втрачені довоєнні каталоги та описи, будь-які документи передвоєнного та воєнного часу. На жаль, уже пішла з життя більшість безпосередніх учасників тих подій, які могли б надати реальну допомогу у відновленні історичної правди. З іншого боку, аналіз багатьох попередніх документів щодо збитків українських культурних осередків засвідчує, що наявна в них інформація є далеко не повною, потребує суттєвих уточнень.

Грунтовних наукових досліджень потребує і окупаційна політика нацистського керівництва Німеччини та її союзників в українській землі. Ми повинні мати повну картину розграбування наших культурних надбань, вивчити механізми вилучення та шляхи їх міграції, встановити місця перебування.

Останні дослідження науковців привертають нашу увагу і до дослідження обставин евакуації культурних цінностей з України до східних районів СРСР, діяльності радянської військової адміністрації та союзної в Німеччині по поверненню виявлених пам'яток у перші повоєнні роки. Ми досі не володіємо інформацією про те, де і які конкретно надбання української культури перебували в радянському тилу? Чи всі вони повернулися назад? Рівно ж, відчуваємо дефіцит інформації про механізми та шляхи повернення українських культурних цінностей з Німеччини та інших країн Західної та Східної Європи, не маємо їх реєстрів. Отже, актуальним також є питання про евакуйовані з України у східні райони СРСР під час другої світової війни культурні цінності, що не повернули назад, а також ті, що були награвовані нацистами та їх союзниками в Україні і після війни були відправлені до Радянського Союзу, але не повернуті українському народові. Україна, що разом з Білорусією найбільше постраждала від пограбувань німецької армії та її союзників, так і не одержала адекватну частину цього майна, щоб компенсувати жахливі втрати.

Вже перший досвід діяльності по розшуку і поверненню втрачених цінностей засвідчив нагальну потребу в ґрунтовній розробці міжнародно-правових аспектів проблеми. Практичним результатом дослідницької роботи має стати максимально повний та інформативний реєстр пам'яток культури втрачених та незаконно переміщених з території України під час Другої світової війни. На його основі буде створено комп'ютерний Банк даних, що дасть змогу на базі сучасних інформаційних технологій оперативно отримувати та використовувати наявну інформацію про втрачені пам'ятки. Складність та масштабність завдань, які стоять перед Україною, вимагає чіткої наукової організації з визначенням пріоритетів, мобілізацією наявних можливостей, перспективним плануванням. Необхідна співпраця всіх зацікавлених відомств та установ, громадських об'єднань та організацій, окремих ентузіастів, яка б ґрунтувалася на засадах взаєморозуміння, колегіальності, ширості й відповідальності.

Особливість проблеми розшуку та повернення втрачених культурних цінностей полягає в тому, що вона не може бути вирішена волею однієї держави. Сама її суть передбачає широке співробітництво з іншими державами на засадах доброї волі та міжнародно-правових норм. Зазначимо, що Україна ратифікувала всі міжнародні конвенції, які регулюють співпрацю членів світового співтовариства в даній галузі й взяла на себе зобов'язання дотримуватися їх духу і букви. Відповідного підходу до цієї проблеми ми очікуємо і від своїх партнерів. Вважаємо перспективним міжнародне співробітництво на всіх рівнях — на двосторонній основі, в межах регіональних програм, у глобальному масштабі. Виходячи з цього особливо відзначаю необхідність тісної співпраці з компетентними органами Російської Федерації і Республіки Білорусь по розшуку і поверненню втрачених у роки другої світової війни культурних цінностей.

Динамічно розвиваються наші стосунки з Федеративною Республікою Німеччиною. Відповідно до протоколу намірів про співпрацю українська і німецька сторони як вияв доброї волі й готовності до практичних дій здійснили передачу визначних пам'яток. Зокрема, в травні 1993 р. Україна

урочисто передала німецькому народу історичні реліквії, пов'язані з життям та діяльністю визначного німецького поета Й. Гете. В листопаді 1993 р. — уряду ФРН передано 8 тисяч фрагментів кераміки та скляного посуду з археологічної пам'ятки Каблово, що потрапили в Україну під час війни. В травні 1994 р. відбулася церемонія передачі німецькою стороною цінних археологічних пам'яток неолітичного часу та бронзової доби, що в 1944 р. були вивезені з Херсонського історико-археологічного музею.

Слід відзначити конструктивний характер нашого діалогу з компетентними органами Німеччини, Польської республіки, Угорщини, ряду інших країн.

В Україні зберігаються культурні цінності Німеччини, що в повоєнні роки потрапляли сюди різними шляхами. Донедавна вони були засекречені і Національна комісія здійснює роботу по їх виявленню. Плануємо з часом організувати спеціальну виставку культурних цінностей, вивезених з Німеччини, шукаємо з німецькими колегами шляхи для реалізації культурної політики в галузі реституції.

Вважаємо, що тут особливо продуктивними є безпосередні контакти архівістів, бібліотекарів, музейних працівників, вчених різних держав. Очевидно, слід і надалі практикувати проведення спільних конференцій, семінарів, зустрічей за «круглим столом», інших заходів, що сприятимуть поглибленню міжнародної співпраці і широкому обміну інформацією.

Свою позитивну роль у цій справі має відіграти авторитет Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО). Вважаємо доцільним звернутися до Генерального секретаря та Секретаріату ЮНЕСКО з проханням скликати або сприяти скликанню Міжнародної конференції під егідою ЮНЕСКО з проблем реституції культурних цінностей, незаконно переміщених під час другої світової війни, виступити ініціаторами проведення спеціальної сесії Міжурядового комітету сприяння поверненню культурних цінностей країнам звідки вони походять або їх реституції у випадку незаконного присвоєння, в ході якої могли б бути розглянуті як правові проблеми, так і механізми розшуку і повернення втрачених під час війни національних культурних надбань. Впевнений, що ідею проведення таких заходів підтримали всі держави, які відчули на собі страшні руйнівні наслідки другої світової війни. Можливо, що велике практичне значення мало б створення під егідою Фонду Сороса об'єданого Банку даних про всі або хоча б найвизначніші культурні цінності, втрачені під час війни, інформація якого поширювалася б серед усіх держав-учасниць.

Олександр ФЕДОРУК

Київ